

2025, Vol. 6(3), 1033-1051

© The Author(s) 2025

Article reuse guidelines:

<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>

DOI: 10.47613/reflektif.2025.255

Article type: Research Article

Received: 03.05.2025

Accepted: 16.09.2025

Published Online: 14.10.2025

Dinçer Çevik*

Ontoloji ve Etik-Politik Çerçeve Arkeoloji Felsefesi Üzerine Bir Değerlendirme

Reassessing the Philosophy of Archaeology Through Ontological and Ethico-Political Perspectives

Öz

Bu makale, arkeoloji felsefesini ontolojik ve etik-politik açılardan disiplinlerarası bir bağlamda incelemektedir. Arkeolojinin yalnızca geçmişe dair maddi veriler toplayan bir bilim dalı değil, aynı zamanda varlık, bilgi, değer ve eylem eksenlerinde kuramsal olarak temellendirilmiş bir düşünsel faaliyet olduğu vurgulanmaktadır. Ontoloji başlığı altında, arkeolojik nesnelerin ve ilişkilerin doğasına dair sorular ele alınmakta; simetrik arkeoloji, asamblaj arkeolojisi ve ilişkisel arkeoloji gibi temel yaklaşımlar incelenmektedir. Bu yaklaşımların insan-merkezli olmayan ontolojilerle ilişkisi ve insan dışı aktörlerin arkeolojik anlatıdaki rolü analiz edilmektedir. Etik-politik başlıkta ise, arkeolojik bilginin kim tarafından, ne şekilde ve hangi değerler çerçevesinde üretildiği sorgulanmakta; Marksist, feminist ve sömürge karşıtı arkeolojiler çerçevesinde politik araçsallaştırma, kültürel temsil ve toplumsal adalet temaları tartışılmaktadır. Makalede, ontolojik ve etik-politik boyutların yalnızca kuramsal değil, aynı zamanda arkeolojik pratiğin yönünü belirleyen kurucu unsurlar olduğu savunulmaktadır.

1033

Abstract

This article examines the philosophy of archaeology from ontological and ethico-political perspectives within an interdisciplinary framework. It emphasizes that archaeology is not merely a discipline that collects material data about the past, but also a theoretically grounded intellectual activity operating along the axes of being, knowledge, value, and action. Under the heading of ontology, the article addresses questions concerning the nature of archaeological objects and relations, exploring key approaches such as symmetrical archaeology, assemblage archaeology, and relational archaeology. It analyzes the connections between these approaches and non-anthropocentric ontologies, as well as the role of non-human actors in archaeological narratives. In the ethico-political section, the production of archaeological knowledge—by whom, how, and within which value frameworks—is critically questioned; themes such as political instrumentalization, cultural representation, and social justice are discussed through the lenses of Marxist, feminist, and anti-colonial archaeologies. The article argues that the ontological and ethico-political dimensions are not merely theoretical concerns but are constitutive elements that shape archaeological practice.

Anahtar Kelimeler

Arkeoloji felsefesi, ontoloji, ontolojik dönüş, etik, politika

Keywords

Philosophy of archaeology, ontology, ontological turn, ethics, politics

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, dincercevik@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2681-2835.

Giriş

İnsanlık tarihinin eski dönemlerinde ortaya konmuş maddi izleri ve somut kültürel unsurları inceleyen; bu unsurların ait oldukları topluluklar açısından taşıdığı anlamları, kültürel dönüşümleri ve kültürler arası etkileşimleri çözümlemeye yönelik bir bilim dalı olarak arkeoloji kullandığı yöntemler, ilgilendiği problem alanları itibarıyla çok boyutlu ve kapsamlı analizleri gerektirir. Arkeoloji felsefesi¹ de söz konusu analizleri gerçekleştirme olanaklarından birisidir. Arkeoloji felsefesi, arkeolojik uygulamaların temellerini, kullanılan yöntemlerin geçerliliğini ve arkeolojik nesnelerin ontolojik statüsünü sorgulayan eleştirel ve kuramsal bir düşünsel disiplindir. Örneğin bir kazı alanında bulunan bir seramik kalıntısının “törenlerde kullanılan bir obje” ya da “gündelik yaşama ait bir eşya” olarak tarifi yalnızca bilgi kuramsal, teorik bir mesele değil, bu nesnenin nasıl bir dünyaya ait olduğuna dair bir varsayım içerdiği için aynı zamanda ontolojik bir tasnif problemidir. Bu temel sorgulamalar epistemolojik düzlemin yanı sıra ontolojik ve etik-politik bağlamlarda yürütülür. Ontolojik düzlem, geçmişin maddi mirasının doğasının ve statüsünün “ne” olduğunu araştırır. Etik-politik düzlem ise arkeolojik pratiğin toplumsal etkilerini, sorumluluklarını ve adalet meseleleriyle olan ilişkisini analiz eder. Bu üç düzlemin kesiştiği noktada, arkeolojinin yalnızca akademik-bilimsel bir uğraş değil, aynı zamanda toplumsal olarak belirlenmiş ve bu bağlamda sonuçları olan bir etkinlik olduğu açık biçimde görülür.

Ontoloji, felsefenin en temel dallarından birisi olarak varlığın doğasına, çeşitli varlık biçimlerinin nasıl ortaya çıktığına ve bunların birbiri ile nasıl ilişkilendiğine dair temel felsefi sorularla ilgilenir. Arkeolojide ontolojik problemler, geçmişte neyin var olduğu sorusu ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda, geçmişte var olanların nasıl anlam kazandığı, hangi ontolojik kategorilere yerleştirildiği ve bahsi geçen kategorilerin arkeolojide bilgi üretme pratiğinin önemli paçalarından birisi olan arkeolojik yorumlama pratiğimizi hangi açılardan etkilediği gibi çok boyutlu meseleleri kapsar. Bir başka deyişle, arkeoloji felsefesinin ontoloji boyutu, maddi kültürün niteliğine ek olarak aynı zamanda inanç sistemleri, ilişkisel ağlar, ritüeller vb. maddi olmayan unsurların varoluş biçimlerine dair incelemeyi de içerir.

Arkeoloji felsefesi, temel olarak arkeolojinin bilgi kuramsal ve ontolojik çerçevesi ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında arkeologların açık ya da dolaylı biçimde var olanların doğası ve statüsü ile ilgilenen ontoloji ile son derece yakından ilgili olduğu ileri sürülebilir. Ontoloji, yalnızca var olanın ne olduğu sorusuyla değil, varlığın hangi kiplerde, hangi ilişkiler içinde ve hangi koşullarda ortaya çıktığıyla ilgilidir. Arkeoloji, görünüşte geçmiş kültürlerin maddi kalıntılarını incelerken, gerçekte çok daha derin bir ontolojik soruyla da karşı karşıyadır: Arkeolojide incelediğimiz şeyler nedir? Hangi varlık tarzlarına aittirler? Yani bunlar fiziksel nesneler mi, sosyal yapılar mı, düşünsel temsiller mi, yoksa bunların bir bileşimi midir?² Onların varoluşlarının doğası ve statüsü nasıl kavranmalıdır? Bu türden ve sayısı arttırılabilecek sorular, arkeolojinin yalnızca empirik bir veri ve kanıt toplama etkinliğinden ibaret olmadığını, onun ontoloji temelinde geçmiş ve geçmişin kalıntıları ile ilgili teorik iddialar da ileri sürdüğü-

nü gösterir (Olsen, 2010; Alberti, 2016). Bu bağlamda özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren arkeoloji felsefesinde bilgi kuramsal tartışmalardan ontolojinin merkezde olduğu sorun ve tartışmalara doğru bir geçiş yaşanmıştır (Preucel, 2021). Arkeolojide özellikle son dönemde yoğun biçimde ele alınmaya başlanan “ontolojik dönüş” iddiaları yalnızca teorik bir yaklaşım değişikliğini değil, aynı zamanda geçmişin maddi kalıntılarına yüklenen anlamların, değerlerin ve yorumların yeniden ele alınmasının zemininin analizini zorunlu kılar. Bunun ötesinde, söz konusu dönüşümün etik-politik sonuçları da mevcuttur. Bu makale arkeolojinin ontoloji ile ilişkisi, arkeoloji felsefesinde ön plana çıkan temel ontolojik yaklaşımları ele almanın yanında, bu yaklaşımların arkeoloji kaynaklı etik-politik sorularla nasıl bağlantılı olduğunun eleştirel bir analizini amaçlamaktadır. Makalede, arkeoloji felsefesi sınırları içerisinde kalınarak, ontolojik ve etik-politik boyutların yalnızca kuramsal düzeyde tartışılan soyut kavramlar değil, aynı zamanda arkeolojik pratiğin yönünü, sınırlarını ve imkanlarını belirleyen kurucu unsurlar olduğu savunulmaktadır. Bu doğrultuda benimsenen yöntem, eleştirel analizdir; amaç ise arkeolojinin ontoloji ile ilişkisini ve bu ilişkinin etik-politik sonuçlarını sistematik biçimde ortaya koymaktır. Makale, arkeolojik teori ve uygulamalar arasında karşılıklı etkileşimi göz önünde bulundurarak, ontolojik yaklaşımların yalnızca teorik arka planlarını değil, aynı zamanda pratikte hangi etik ve politik yönelimlere zemin hazırladığını sorgulamakta ve bu doğrultuda felsefi bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, arkeolojik bilgi üretiminin hangi varlık anlayışlarına ve değer çerçevelerine dayandığı ele alınmakta; böylece arkeoloji pratiğinde sıklıkla örtük kalan temel varsayımlar görünür kılınmaktadır.

Arkeoloji Felsefesinde Ontolojik Meseleler

Ontoloji, hangi varlıkların nasıl var olduğu ve bunların ilişki biçimlerinin doğası ile ilgilidir. Ontoloji bu anlamıyla varlıkları nasıl bilebildiğimiz sorusundan, yani epistemolojiden farklıdır. Öte yandan gerçeklik hakkında iddialarda bulunmak için, belirli bir ontolojik çerçevenin benimsenmesi gereklidir (Quine, 1968; Alberti, 2016; Ribeiro, 2019:26). Artur Ribeiro, ontolojik tartışmalara girmenin, arkeolojide sınırlı bir öneme sahip olduğunu, çünkü bu tür araştırmaların genellikle arkeolojik açıklamaların dayandığı empirik kanıtlarla doğrudan ilgili olmadığını savunur (2019:25). Bu nedenle Ribeiro (2019:33), Christopher Witmore’un bu ‘daha derin gerçekliği’ (2014:2) aramaktan kaçınmamız gerektiğini savunan görüşünü benimsesin. Öte yandan bu görüşe karşı, neyin var olduğuna ilişkin ontolojik soruların, yalnızca soyut felsefi bir arayış olmadığı; tersine, neyi bilebileceğimizi, hangi yollarla bilgi üretebileceğimizi ve hangi nesnelerin bilgi nesnesi haline geleceğini belirlediği yönünde bir eleştiri getirilebilir. Başka bir ifadeyle, ontolojik varsayımlar yalnızca arka planda kalan teorik çerçeveler değil, aynı zamanda epistemolojik yaklaşımların sınırlarını ve yönünü belirleyen kurucu ilkelerdir. Bu nedenle, arkeolojide epistemolojinin ontolojiye önsel olduğu yönündeki yaklaşımlar, felsefi olarak indirgemeci bir tavır sergilemekle eleştirilebilir. Bunun yerine, ontolojik ve epistemolojik sorunsalların zorunlu olarak birbirine indirgenemeyecek, kategorik olarak farklı fakat kar-

şıklı etkileşim içinde olan alanlar olduğu kabul edilmelidir. Böyle bir yaklaşım, arkeolojide bilgi üretim süreçlerinin yalnızca yöntemsel değil, aynı zamanda varlık anlayışlarıyla derinden bağlantılı olduğunu kabul eden daha bütüncül ve eleştirel bir çerçeveye kapı aralar.

Neyin var olduğuna dair ontolojik varsayımlar, geçmiş yorumlamak için gereken temeli sağlar. Arkeolojide ontolojik meseleler, öncelikle çeşitli arkeolojik varlıkların varlığına, arkeolojide incelenen nesnelerin doğasına ve gerçekliğine ilişkin sorulara odaklanır. Bu nedenle, kazı alanlarının, kültürlerin, eserlerin tanımı ve varlığı ve canlı ile cansız varlıklar arasındaki ayrım gibi konularda ontolojik sorular ortaya çıkar. Ayrıca, arkeolojide dönemlerin ve malzemelerin sınıflandırılması, sınıflandırmaların doğallığı ve bilim insanlarının söz konusu sınıflandırmalara keşif sonucu mu yoksa icat sonucu mu ulaştıkları gibi sorular bağlamında ontolojik sorunlar gündeme gelir (Salmon, 1993:327). Arkeologların en azından bazılarının, özellikle teorik arkeoloji ve arkeoloji felsefesi ile ilgili olanlarının ontolojiye yabancı oldukları söylenemez. Bu bağlamda Ribeiro (2019: 27) bazı örnekler verir. Ona göre Roy Bhaskar (2008 [1977]), Anthony Giddens (1979; 1984) ve John Searle (1995; 2010) gibi isimler belirli ontolojik temellerde kendi sosyal teorilerini geliştirmişlerdir ve bu teorilerden bazıları arkeoloji alanında kayda değer bir başarıyla uygulanmıştır. Benjamin Alberti arkeolojide ontolojiye belirgin yönelim olduğunun altını çizer (2016: 164). Alberti göre (2016:164), söz konusu belirgin yönelimin yani arkeolojinin ontolojik yaklaşımlarındaki dönüşümün Bruno Latour'un (1993; 1999) kadar izlenebileceğini belirtir. Latour'un insan-merkezli açıklamaları reddederek insan ve insan olmayan aktörler arasında simetrik bir ilişki kurma önerisi, arkeolojide nesnelerin etkinliğini yeniden düşünmeye yönelik ontolojik açılımların önünü açmıştır. Bu yaklaşım, arkeolojik nesneleri yalnızca geçmişin pasif izleri olarak değil, anlam ve ilişkiler üreten aktif bileşenler olarak ele alma yönünde önemli bir paradigmatik kaymayı beraberinde getirmiştir (Çilingiroğlu, 2017). Alberti, ontolojik soruların aynı zamanda çağdaş sosyal teori ile ilişkilenen ve bilgi üretiminin tarihsel boyutlarını araştıran ve çeşitli metodolojileri kapsayan geniş bir kategori olan post-süreçselliğin³ bir uzantısı olarak da düşünülebileceğini ekler. Yine de Bjørnar Olsen gibi arkeologlar (2010, 2012) arkeolojideki ontolojik soruları radikal bir kopuş olarak değerlendirmektedir.

Ontolojik soruların arkeoloji pratiği ve felsefesiyle ilişkisinin doğası ile ilgili tartışmaların analizi ya da hangi ontolojik pozisyonun arkeoloji ile uyumlu olduğu daha kapsamlı ve ayrıntılı bir analizi gerektirir ve söz konusu mesele bu makalede ele alınmayacaktır. Diğer yandan arkeoloji felsefesinde son dönemde ontolojik yaklaşımların baskın olduğu düşünüldüğünde, alandaki temel ontolojik pozisyonların ve iddiaların bir çerçevesinin çizilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Ontolojik Dönüş

Temel olarak, 'ontolojik dönüş' ("ontological turn"), insanın dünyaya ve diğer maddi veya doğal nesnelere ilişkin çeşitli fikirleri veya bakış açıları olabileceğini, ancak bu nesnelerin ken-

dilerinin bu tür farklılıklardan etkilenmediğini öne sürer.⁴ Ontolojik dönüş, kültürel, epistemolojik, doğal ve hatta ontolojik olarak geleneksel olarak kategorize edilen her türden farklılığa yönelik yöntemsel bir açıklığı benimsemeyi amaçlar (Heywood, 2012). Paolo Heywood, ontolojik dönüşün temel kavramının “ötekilik” (“alterity”) olduğunu belirtir (2012:143). Preucel’in de belirttiği gibi (2021:3), Heywood, varoluşa yönelmenin kültür, temsil, epistemoloji veya dünya görüşüne odaklanmaktan daha avantajlı olduğunu öne sürer. Dolayısıyla bu iddianın altında yatan varsayıma göre, önemli olan “dünya görüşleri arasındaki farklar değil, dünyaların kendileri arasındaki farklılıklardır” (Preucel, 2021:3). Arkeolojideki tartışmalar da benzer bir yol izler. Arkeolojinin bir ontolojik dönüş yaşayıp yaşamadığı tartışmalı olsa da arkeolojide de ontolojik sorulara yönelik bir dönüşüm olduğu üzerinde genel bir uzlaşa bulunmaktadır (Alberti, 2016:164). Örneğin, Preucel (2021:1), arkeologların günümüzde belirli ontolojik pozisyonlar lehine ontolojik iddialarda bulunduğunu öne sürer. Aslında, Preucel’i (2021) takiben, arkeolojide epistemolojinin aksine ontolojiye artan bir ilgi olduğu bu anlamda bir ontolojik dönüş olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Alberti (2016:173), ontoloji odaklı arkeologlar arasında “yeni bir refleksivite biçiminin” (Fowler, 2013b) belirgin bir şekilde var olduğunu öne sürer. Söz konusu biçim temel olarak, teorik olandan ziyade betimleyici olana yönelme ile karakterize edilir. Bu bağlamda arkeoloji felsefesindeki üç temel yaklaşım analiz edilebilir.

Arkeoloji felsefesindeki ontolojik dönüşün kaynağının antropoloji olduğu iddia edilebilir. Antropolojide sıkça tartışılan “çoklu ontoloji” (multiple ontologies) ve ötekilik (alterity) meseleleri ontolojik dönüş olarak anılan paradigma değişikliğinin temelinde yer almaktadır. Ontolojik dönüş Edwin Ardener, Bruno Latour ve Phillippe Descola tarafından geliştirilen ontolojik açıdan farklı toplulukların dünyayı farklı gördüğü fikrine dayanan teorik bir yaklaşımdır (Palecek, 2022:155). Bu bağlamda, ontolojik çoğulluk fikri, tekil ve evrensel bir varlık anlayışı yerine, farklı toplumsal yapılar tarafından üretilen farklı varoluş biçimlerinin eşdeğer statüsünü kabul eder. Öte yandan bu çoğulcu yaklaşımın öncelikle ontolojik görecelilik eleştirisini çağırıldığı açıktır (Palecek, 2022). Söz konusu eleştiri her ontolojik yaklaşımın aynı derecede kabul edilmesi gerektiği fikri, bilgi üretme pratiğinde ölçüt belirlenmesi ve metodolojik açıdan hangi yönün benimseneceği ile ilgili sorunlara neden olabilir. Bu bağlamdaki eleştiriler arkeolojik yorumun açık ya da örtük biçimde taşıdığı toplumsal sorumluluk ve etik-politik yükünü değersizleştirilebileceği kaygılarıyla gündeme gelir.

Arkeoloji felsefesindeki ontolojik tartışmaların belki de en verimli olduğu bağlamlardan birisi insan-merkezli olmayan (non-anthropocentric) varlıkların ve düşünme biçimlerinin arkeolojideki yerinin sorgulanmasıdır. Söz konusu sorgulama geleneksel özne-nesne ayrımı ve insanın fail olarak ayrıcalıklı bir konuma yerleştiren görüşe karşı geliştirilen eleştirel perspektiften beslenir. Örneğin simetrik arkeoloji ve nesne-yönelimli ontoloji yaklaşımları, insan varlığını merkezi konumundan ederek, maddi nesneleri, hayvanları, çevrede yer alan çeşitli öğeleri arkeolojide anlam üretmenin aktif paydaşları olarak ele almayı önerir (Olsen vd. 2012; Çilingiroğlu, 2017). Bu tür yaklaşımlara göre arkeolojik analiz yalnızca insan eylemleri ile

değil, insan olmayan aktörlerin de tarihsel süreçlerin biçimlenmesindeki aktif rolünü ön plana çıkarmaktadır. Böylelikle insan olmayan etmenler, arkeolojik yorumlamalarda fail olarak insan ile ontolojik açıdan eşit bir düzleme taşınmaktadır.

İnsanın artık merkezde olmadığı düşünce biçimlerinin ön plana çıkması, yalnızca kuramsal düzeyde değil, aynı zamanda yöntemsel ve etik seviyelerde de etkileri olan bir dönüşümü beraberinde getirir. Söz konusu dönüşüm, insanın önsel olduğu hiyerarşik varoluş ve bilgi yapılarının sınırlarını aşarak, ilişkiselliğin baskın olduğu ve çoğulcu bir geçmiş tasavvurunun önünü açar. Örneğin arkeolojik alanda bulunan bir mezar yapısının yalnızca malzemesi açısından ya da ölü gömme pratiği olarak değil, aynı zamanda özneler-arası bir ilişkiler alanı olarak ele alınması, insan dışı faktörlerin arkeolojik yorumlamalarda ne kadar etkin olabileceğini ortaya koyar (Alberti vd., 2011).

Dolayısıyla, insanın artık merkezde olmadığı arkeoloji, sadece geçmiş kavramının alternatif yollarını değil, aynı zamanda ortaya çıkan anlamın kim tarafından, neye göre hangi temel ontolojik ön kabuller çerçevesinde türetildiğini de sorgulayan daha kapsayıcı bir eleştirel tavrı geliştirmeye yardımcı olur. Bu çerçevede, devam eden bölümde arkeoloji felsefesindeki üç temel ontolojik yaklaşım değerlendirilecektir.

Arkeoloji Felsefesinde Üç Temel Ontolojik Yaklaşım

Simetrik arkeoloji, asamblaj arkeolojisi⁵ (assembling archaeology) ve ilişkiyel arkeoloji, arkeoloji felsefesindeki üç temel ontolojik yaklaşımdır (Preucel, 2021). Söz konusu yaklaşımlar arasında farklılıklar olsa da bazı temel noktalarda üçü benzerlik göstermektedir.

Simetrik arkeoloji, genellikle Fransız arkeolog Bruno Latour ve ‘fail-ağ teorisi’ (“actor-network theory”; ANT) ile ilişkilendirilir⁶ (Webmoor, 2005; Webmoor- Witmore 2008; Dolwick 2009; Olsen 2010, 2012; Martin, 2013). Latour’un (2005) simetri kavramı, genel olarak kabul gören düalizmlere karşı bir pozisyonudur (Alberti, 2016: 67). Alberti (2016: 166), Latour’un yaklaşıma ait kavramların, “simetrik arkeologlar” arasında, sadece geçmişin belirli bağlamlarına değil, aynı zamanda arkeolojinin bütününe de uygulandığı için özel bir ilgi gördüğünü belirtir. Michel Callon (1984), Bruno Latour (1988) ve diğerleri tarafından geliştirilen fail-ağ teorisi, insana özne olarak öncelik vermektense insan dışı aktörlere insan ile eşit önem veren bir teorik çerçeve olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, simetrik arkeoloji, 17. ve 18. yüzyıllardan beri arkeolojiyi karakterize eden ayrımlar ve düalizmlerle ilgilidir (Shanks, 2007: 2). Alberti (2016:167), geleneksel arkeolojinin nesneler ve toplum, hayvanlar, insanlar ve dünya arasında açık bir ontolojik ayrım çizdiğini savunur.

Bjørnar Olsen, simetrik arkeolojinin kurucusu ve önde gelen savunucusu olarak kabul edilir. Olsen, “simetrik arkeoloji” olarak bilinen ve “maddi kültür dediğimiz tüm bu fiziksel varlıkların, insanlar, bitkiler ve hayvanlar gibi dünyadaki diğer varlıklarla birlikte var olduklarını” öne süren bir yaklaşım öne sürer (Olsen, 2003:88). Simetrik arkeoloji, şeyler, bedenler ve çevreler (environments) arasındaki yapay ayrımları reddederek, insan olmayan varlıkları

arkeolojik analize aktif aktörler olarak dahil etmeyi önerir. Bu anlamda, “simetri”, insan ve insan olmayan aktörlerin ontolojik olarak eşit bir düzleme yerleştirilmesini ifade eder; bu yaklaşımda her ikisinin de arkeolojik yorumlara katkıda bulunduğu varsayılır. Simetrik arkeolojideki iddiaya göre, insan olmayan aktörlerin ontolojik olarak pasif nesneler olarak görülmemelidirler. Söz konusu aktörler arkeologlar tarafından keşfedilmeyi ve yorumlanmayı bekleyen aktif varlıklar olarak kabul edilirse, insan davranışlarını, inançlarını ve etkileşimlerini anlamaya yardımcı olabilecekleridir. Dolayısıyla, insan öznesinin merkezden uzaklaştırılmasıyla, simetrik arkeolojinin savunucuları, insan-merkezli yorumların ötesine geçmeyi ve arkeolojik bağlamı şekillendiren ilişkilerin ilişkisel ve insan-merkezci olmayan obje-yönelimli bir analizini amaçlarlar. Sonuç olarak, teorik bir çerçeve olarak simetrik arkeoloji, post-süreçselci arkeoloji yaklaşımına benzer biçimde nesnellik kavramlarını sorgular ve geçmişin daha reflektif ve kapsayıcı bir şekilde anlaşılmasını önerir. Olsen, kültür/doğa gibi ontolojik düalizmleri reddeder ve bunun yerine, her biri kendi varlık alanına ve potansiyeline sahip çeşitli varlıkları birleştiren heterojen ağların önemini vurgular (2003). Bu nedenle, Alberti’nin belirttiği gibi (2016:168), simetrik arkeoloji, “tekil bireylerden oluşan, yalnızca uzay-zamansal ölçekte farklılık gösteren ancak ontolojik statü açısından farklılık göstermeyen bir “düz ontoloji” örneği olarak hizmet eder” (DeLanda, 2004:58; Witmore, 2014). Christopher Witmore bu perspektifi genişleterek, insanların ve insan olmayan aktörlerin ontolojik olarak temelde ayrı olmadıklarını, aksine karışık bir ontolojik durumda var olduklarını iddia eder (2007:546). Latour’un çalışmalarından (1993) yola çıkarak Witmore, geleneksel özne/nesne düalizminin bir eleştirisini sunar ve simetrik arkeolojiyi, şeylerle dolu, insan ve diğer türlerle dolu, maddi dünyanın çeşitliliğini, zengin doğasını vurgulayan yeni bir “ekoloji” olarak görür (Witmore, 2007:546).

Simetrik arkeoloji ile ilgili bazı politik-etik eleştiriler de mevcuttur. Her ne kadar simetrik arkeoloji kapsayıcılık iddiasında olsa da, bu yaklaşıma dönük bazı eleştiriler onun tarihsel bağlamı ve toplumsal güç ilişkilerini yeterince ciddiye almadığını belirtir (Preucel, 2012; Bintliff, 2013; Çilingiroğlu, 2017). Bu eleştiri hattına göre örneğin Latour’un fail-ağ teorisi çerçevesinde arkeolojide tüm aktörleri aynı seviyede ele alması sömürgecilik gibi tarihsel-politik asimetri örneklerinin analizini zorlaştırabilir (Hodder, 2012). Ya da benzer biçimde simetri yaklaşımın kapsayıcılık iddiası bazı durumlarda önemli bileşenlerin analizlerde dışarıda bırakılmasına neden olabilir (Hall, 2006). Simetrik arkeoloji, insan ve insan olmayan unsurlar arasında metodolojik bir ayrım yapmaksızın tüm varlıkları eşit analitik statüde ele alma iddiasıyla, geleneksel arkeolojik yaklaşımlara karşı radikal bir alternatif sunar. Ancak bu kapsayıcılık iddiası, her ögeye eşit derecede önem atfetme çabası içinde, araştırmacının analizinde odak noktasını kaybetmesine yol açabilir. Özellikle toplumsal cinsiyet, sınıf, iktidar ilişkileri ya da kültürel pratikler gibi tarihsel olarak özgül sosyal etkenlerin etkisini ortaya koymak yerine, maddi nesneler ve çevresel öğelerle aynı düzlemde ele alınması, açıklayıcılığı zayıflatma riskini barındırır. Bu durum, sosyal teorik arka planı güçlü olan yaklaşımların sunduğu tarihsel bağlam olanaklarını geri plana iterken, analitik derinliğin yüzeyselleşmesine neden olabilir. Dolayısıyla, simetrik yaklaşımın sunduğu kuramsal açıklık ve kapsayıcılık değerli olmakla bir-

likte, hangi unsurların belirli bağlamlarda açıklayıcı rol üstlendiğini ayırt edebilecek eleştirel bir analitik seçicilikle desteklenmesi gerekir. Bu denge sağlanmadığında, arkeolojik yorumun hem teorik tutarlılığı hem de tarihsel doğruluğu riske girebilir.

Simetrik arkeoloji ile asamblaj arkeolojisi arasında yakın ilişkiler bulunmaktadır. Sosyal teorinin bir yansıması olarak asamblaj düşüncesi, arkeolojide malzeme kültürünü çeşitli unsurların dinamik toplamları olarak incelemeye odaklanır. Bu unsurlar arasında eserler, mimari yapılar, biofaktörler, sosyal uygulamalar ve ilişkiler yer alır. “Bu nedenle, nesneler asamblajlardır ve asamblajlar da nesnelerdir; bunlar arasındaki ayrım, mümkün olduğu ölçüde, tür değil, derece ayrıımıdır” (Lucas, 2012: 187). Nesne-yönelimli ontolojinin⁷ (“object-oriented ontology”) savunucuları, İnsan deneyiminden ya da diğer nesnelerle kurdukları ilişkilerden bağımsız bir varlığa sahip olduklarını ve bu varoluş biçimlerinin bütünüyle anlaşılmasının mümkün olmadığını savunurken (Edgeworth, 2016), asamblaj arkeolojisi yaklaşımını savunanlar, gerçekliğin esasen ilişkisel olduğunu, failliğin ise ilgili nesnelerin birbirine maddi açıdan bağlı olma potansiyelinden müteşekkil olduğunu savunurlar (Bennett, 2010; Hamilakis – Jones, 2017).

Yannis Hamilakis (2013: 126), arkeolojik verileri ‘duyusal asamblajlar’ olarak ele alır ve bunu bedenler, nesneler, maddeler, duygular, anılar, bilgiler ve fikirler gibi çeşitli unsurların tesadüfi birlikteliği olarak tanımlar. Ben Jervis (2018), asamblaj düşüncesini Gilles Deleuze ve Pierre-Félix Guattari’nin (1988) fikirlerinden yararlanarak analiz eder ve asamblaj düşüncesini fail-ağ teorisinin bir uzantısı olarak görür. Asamblaj, bağlam kavramının durağanlığı yerine dinamik ve genişleyici bir çerçeve sunar (Fowler, 2013a: 252). Bu bağlamda, insanlar, insan-dışı failler ve arkeolojik yorumların yerleştirilmiş doğasının karmaşık ilişkilerinin daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasını teşvik eden asamblaj yaklaşımı, arkeolojik analizde ortaya çıkan önyargılardan kurtulmaya ve bu bağlamda daha fazla olasılığı hesaba katmaya yardımcı olur (Preucel, 2021:2).

İlişkisel arkeoloji, sosyal ilişkiler, ağlar ve etkileşimlere odaklanan bir başka ontolojik yaklaşımdır (Alberti, 2016:166). Graham Harman’ın nesne-yönelimli ontolojisi (2002, 2005) tarafından biçimlendirilmiş bir iddia olan ilişkilerin nesnelere önsel olduğu ile ilgili tartışmalar güncelliğini korumaktadır⁸ Mevcut teorik literatür incelendiğinde, arkeolojide çeşitli bağlamlarda ve farklı materyallerle geniş bir ilişkisellik perspektifi yelpazesi görülebilir. İlişkisel arkeolojinin teorik kökleri post-yapısalcılık, fail-ağ teorisi ve sosyal teoriye kadar uzanır. Bu bakış açısına göre, insanlar, eserler ve diğer arkeolojik unsurların birbirleriyle bağlantılılığı sosyal yaşam ve kültürel uygulamaların dinamiklerini ortaya çıkarmada önceliklidir. Vesa-Pekka Herva (2009:388), ilişkisel ontolojiyi, dünyadaki tüm varlıkların sürekli bir dönüşüm içinde oluşunu veya varlıkların ortaya çıkış durumunda olduğunu kabul etmek olarak tanımlar. Söz konusu varlıkların kimlikleri ve özellikleri diğer varlıklarla olan ilişkileri tarafından şekillenir. İlişkisel arkeoloji, ilişkiler ve süreçlere öncelik vererek, alanda yaygın olan özcü ve düalist yaklaşımları reddeder. İlişkisel yaklaşımların arkeolojideki temel iddiası, araştırmanın hem yaşayan hem de cansız varlıkların dâhil olduğu bir şekilde yürütülmesi gerektiğidir (Ri-

beiro 2019:32). Bu bakış açısına göre, öznel nesneleriyle etkileşime geçtiğinde, bu nesneler bireylerin algısal, davranışsal ve bilişsel yetenekleriyle birleşir ve ayrılmaz hale gelir (Herva, 2009:390). Sonuç olarak, ilişkisel arkeoloji, nesnelerin esasen ilişkiler yoluyla oluştuğunu öne sürer. Bu, varlıkların zamanla diğer varlıklarla oluşturdukları çeşitli fiziksel, biyolojik, sosyal ve diğer bağlantılarla tanımlandığı anlamına gelir. Varlıkların kimlikleri ve özellikleri, sabit bir fiziksel yapı içinde değil, bağlamsal ve sürekli olarak gelişen bir şekilde tanımlanır (Herva, 2009:390). Aynı bağlamda Ian Hodder'ın "dolanıklık" ("entanglement") yaklaşımına da değinmek gerekir. Hodder *Dolanıklık* adlı eserinin beşinci bölümünde söz konusu yaklaşımını ayrıntılandırır. Hodder şeylerin, insanların nasıl birbirlerine dolandıklarının hesabını verir (2014:165). Söz konusu yaklaşım sosyal ve beşerî bilimlerdeki materyalist ve ekoloji temelli bakış açılarının arkeolojiye taşınmasının sonucudur (Hodder, 2014:166-167). Bu bağlamda "dolanıklık terim olarak sosyal, tarihsel, olumsal içine gömülü bir maddeciliğe izin verme amacı güder (2014:167). Çilingiroğlu'nun da belirttiği gibi dolanıklık kuramında, insanlar, eşyalar, hayvanlar ve bitkiler gibi "şeyler" arasındaki ilişkiler hiyerarşik bir düzende değil, karşılıklı etkileşime dayalı olarak düşünülür; bir "şey"i gerçekten anlayabilmek ise, onun yer aldığı ilişkisel ağları ve bu ağlar içindeki karşılıklı bağlılık ve bağımlılık biçimlerini tanımaktan geçer (2017:58).

Değinilen ontolojik yaklaşımların arkeolojik pratikteki uygulamalar ile bütünleştirilmesi ile ilgili zorlukların altı çizilmelidir. Kuramsal ve ontolojik olan ile pratik olan arasındaki kopukluk, arkeoloji felsefesindeki ontolojik tartışmaların salt felsefi yaklaşımlar olarak kısıtlı çerçeveler biçiminde kalmalarına ve sahadaki pratiğe tesirinin olmamasına neden olabilir. Arkeolojik kazılar genellikle empirik veriye dayanan, teknik açıdan ayrıntılandırılmış süreçlerden oluştuğu için analiz edilen ontolojik yaklaşımların uygulamada ne kadar fark yaratabileceği her zaman düşünüldüğü kadar açık görünmemektedir. Simetri, asamblaj, ilişkisellik yaklaşımları teorik açıdan açıklayıcı öğeler barındırmakla birlikte, söz konusu ontolojik pozisyonların buluntuların değerlendirilmesi, restorasyon vb. pratik süreçlerde doğrudan nasıl uygulama alanı bulabileceği yeterince net değildir.

Arkeoloji felsefesindeki ontolojik meseleler yalnızca varlığın doğasına dair kuramsal tartışmalar değil, aynı zamanda bu tartışmaların sahada karşılık bulduğu metodolojik açılımlar ile ilişkilienmelidir. Bu nedenle, ontolojinin etik kurduğu ilişki, arkeolojinin hangi değerlerle temellendirildiği ve hangi politik sonuçlara yol açtığı sorularını içerecek biçimde ele alınmalıdır. Arkeolojideki ontolojik yaklaşımlar bu anlamda yalnızca felsefi bir alan değil, aynı zamanda arkeolojik bilgi üretiminin politik yönünü ve etik sorumluluğunu belirleyen temel bir çerçevedir.

Arkeoloji Felsefesinde Ontolojik Dönüşün Etik-Politik Yansımaları

Arkeoloji felsefesinde ontolojinin giderek daha çok önem kazanmasının sonuçları olmuştur. Ontolojik dönüş sonrasında arkeolojik düşünce ve pratiğin politik yönelimi, insan-merkezli

paradigma eleştirisi temelinde farklı bir biçim almıştır.⁹ Bu dönüşümle birlikte arkeoloji, yalnızca insan failin tarihsel etkinliğine odaklanan yaklaşımlardan uzaklaşarak, insan olmayan varlıkları da açıklayıcı ve kurucu unsurlar olarak dikkate alan çok-özneli (multi-agential) ve çok-varlıklı (multi-being) ontolojilere yönelmiştir. Böylece, arkeolojik analizin kapsamı genişlemiş; maddi kültür, hayvanlar, bitkiler, coğrafi ve çevresel süreçler gibi insan dışı aktörlerin toplumsal biçimlenişlerdeki rolü de anlatılara dahil olmuştur. Çok-özneli ve çok-varlıklı bu yeni ontolojinin etik ve politik alanda da yansımaları olmuştur. Söz konusu değişime paralel olarak, arkeolojinin politik tutumu da dönüşmüş; geçmişe dair bilgi üretiminin yalnızca kültürel ya da tarihsel değil, aynı zamanda ontolojik olarak çoğul ve ilişkisel bir zemin üzerinde inşa edilmesi gerektiği fikri kabul edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, arkeolojik bilgi, insan merkezli normatif varsayımlara eleştirel bir mesafede konumlanarak, toplumsallığı insan dışı öğelerle birlikte düşünmeyi olanaklı kılan politik bir duyarlılık kazanmıştır.

Ontolojik dönüşün yeterince tartışılmamış ancak son derece önemli boyutlarından birisi de ekolojik kriz ve iklim değişikliği ile kurulan felsefi, teorik ve politik ilişkilerdir. İnsan-merkezli tarih yazımının çevreyi edilgen bir arka plan olarak konumlandıran anlayışına karşılık, ontolojik dönüş sonrasında doğa, arkeolojik çözümlemelerin temel ve aktif bir bileşeni olarak ele alınmaya başlanmıştır. Özellikle yeni materyalist, post-hümanist ve yerli ontolojilerle kurulan kuramsal etkileşimler doğrultusunda arkeoloji, geçmiş toplumsal düzenlerin çevresel etmenlerle kurduğu karmaşık ilişkileri açıklamaya yönelmiş; iklimsel, biyolojik ve ekolojik süreçler, artık tarihsel nedenselliğin dışsal koşulları değil, doğrudan tarihsel faaliyetin içkin unsurları olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.¹⁰ Bu yaklaşım, yalnızca arkeolojik yöntemi değil, aynı zamanda arkeolojiyi güncel çevresel krizlere tarihsel derinlik kazandıran, eleştirel ve sorumluluk temelli bir bilgi alanı olarak yeniden konumlandırma potansiyelini barındırmaktadır. Arkeoloji felsefesi açısından bu durum, hem geçmişle kurulan etik ilişki biçimini hem de çağdaş çevresel meselelerle yüzleşme kapasitesini belirleyen temel bir dönüşüme işaret eder.¹¹

Arkeoloji Felsefesinde Etik ve Politik Sorunlar

Arkeolojik etik, geçmişin maddi kalıntılarının incelenmesinden doğan etik ikilemleri kapsar. Kültürel mülkiyet, miras yönetimi, yerli halkların hakları gibi etik ve normatif sorunların çıkış noktası olan arkeolojik kalıntıların kime, hangi temelde ait olduğu, söz konusu kalıntıların kimler tarafından nasıl temsil edilebileceği, bu meselelerde devletlere, yerel topluluklara ne gibi görev ve sorumluların düştüğü arkeolojide etik tartışmalar kapsamında değerlendirilir.¹²

Arkeoloji felsefesinde etik sorular nispeten geç bir dönemde önem kazanmaya başlamıştır (Salmon, 1993:334). Örneğin A. González Ruibal'a göre, "Etik, 1980'lerin ortalarından bu yana arkeolojide giderek daha belirgin bir rol oynamaktadır" (2018:346) González Ruibal (2018:346), etik tartışmaların erken aşamalarının, 1930'lara kadar izlenebilecek şekilde, esas olarak disiplin içi davranışlarla ilgili pratik kaygılar etrafında döndüğünü belirtir. Bu tartış-

malar, bilimsel standartlar, koruma ve antika ticaretiyle ilgili kılavuzlar ve normlar aracılığıyla ifade edilmiştir.

Wylie, arkeolojinin bir disiplin olarak özünün, uygulayıcılarının etik kaygıları ele alış biçimleriyle yakından bağlantılı olduğunu belirtmiştir (Wylie, 1996). Wylie, arkeolojik etiği, “mevcut uygulamaları yargılamada ve çatışmalar ortaya çıktığında ya da gelenekler sorunlu olduğunda nasıl devam edileceğine dair kararlar alırken bize manevra alanı sağlayabilecek bir idealler bütünü” olarak tanımlar (2003:4). Ricardo Elia’ya göre, “arkeolojik etik, arkeolojik alanlar ve nesnelerin ... insan geçmişinin kırılğan, sınırlı ve yenilenemez maddi kalıntıları olduğu temel gerçeğiyle başlar” (1998:327). Benzer şekilde Mark Lynott’a göre (2003), arkeolojideki etik kaygıların başlangıçtaki odağı, vandalizm, yağma ve yetersiz kazı yöntemleri gibi faaliyetlerden kaynaklanabilecek olası tahribattan arkeolojik alanların korunması gerekliliği etrafında dönmektedir. 21. yüzyılın başlarında, giderek artan sayıda arkeolog, bu alanların korunmasını savunmaktadır (Warren, 1999). Bugün, etik kaygılar ve arkeolojik uygulama, yerli hakları ve sömürgeci ve sömürge sonrası miraslar, mirasın korunması ve insan kalıntılarına etik muamele, politik araçsallaştırma gibi birçok konuda kesişmektedir. Aşağıda, bu konulardan kaynaklanan bazı temel etik kaygılar ele alınmaktadır.

Politik Araçsallaştırma

1043

Tarih ve antropoloji gibi arkeoloji de geçmişe, kökenlere dair incelemeleri içerdiği için ulusal, ırksal, kimliğe dayalı ve ideolojik meseleler ile doğrudan ilişkilidir. Arkeolojik kazılarda bulunan objeler temelinde hangi anlatıların nasıl meşrulaştırılacağı, hangi anlatıların dışarıda bırakılacağı, söz konusu anlatılardaki tercihlerin nasıl politik sonuçlarının olacağı, kültürel miras ve arkeolojik kanıtların ulusal kimlik inşasında nasıl rol oynayabileceği gibi tartışmalarda arkeoloji etik ve politik konularla kesişir. Ruibal (2018:346), politika ve etik arasındaki ilişkinin karmaşık olduğunu, çünkü etiğin arkeolojiyi siyasetten uzaklaştırmakla eleştirildiğini belirtir (örn. bkz. Hamilakis, 2007). Politika ile ilgili etik tartışmalar, otorite, güç, söylem ve meşruiyet gibi konuları ele alarak yerli, Marksist, feminist ve sömürge karşıtı arkeolojilerin bir parçası olarak geliştirilmiştir.

Marksist arkeoloji, arkeolojik verilerin kaynağı olarak toplumsal ilişkilerin ekonomik, sosyal ve sınıfsal yapısına odaklanır. Söz konusu yaklaşımda, geçmişte yaşamış olan topluluklar ve onların kalıntıları tek başına kültürel formlara değil, aynı zamanda üretim araçlarının kimlere ait olduğu, emek ve üretimin dağılımı ve yöntemsel açıdan tarihsel materyalizm zemininde devinen toplumsal dinamiklere odaklanır. Marksist etik anlayışına göre arkeolojik yorumlarda halihazırdaki sınıfsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinden kaçınılmalıdır. Sonuç olarak Marksist arkeolojiye göre arkeoloji pratiği bir yandan geçmişteki toplumsal gerilimleri açık kılarken bir yandan da güncel yapısal eşitsizlikleri yeniden üretmeyecek bir anlayışla bilgi üretmelidir (McGuire, 1992; Trigger, 2006).

Feminist arkeolojinin odak noktası ise arkeolojide görünür ya da dolaylı cinsiyetçi varsayımların arkeoloji pratiğinde, özellikle anlatılarda nasıl yeniden üretildiğidir. Bu yaklaşıma göre kadınlar arkeolojik kanıt, kayıt ve yorumlarda sistematik biçimde göz ardı edilmektedir. Bu yaklaşım feminist arkeoloji açısından hem ontolojik hem de etik-politik bir sorun olarak görülür. Feminist arkeoloji yaklaşımı arkeolojide kadınların görünür olmasını vurgulamakla birlikte aynı zamanda arkeolojik veriyi yorumlayanın bağlamsallığını, konumunu vurgular. Feminist arkeoloji, arkeoloji pratiğinde çoğulculuğu, katılımcılığı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini etik-politik ilkeler olarak kabul eder (Wylie, 2007).

Sömürge karşıtı (anti-colonial) arkeoloji, arkeoloji pratiğinde bilgi üretimi ve dağıtımında egemen olan Batı temelli normları ve yapıları analize odaklanır. Bu yaklaşımda, sömürgecilik döneminde biçimlenen arkeoloji pratiğinin, yerel toplulukların sesini kısıtığını ve onların kültürel mirasını dışladığının altını çizer. Sömürge karşıtı arkeoloji, etik bağlamda, yalnızca sömürgecilik ile biçimlenen tarihsel mirası gün yüzüne çıkarmayı değil, aynı zamanda arkeolojiyi yerli toplulukların da dahil edildiği alternatif ontolojilerle yeniden değerlendirmeyi amaçlar. Sömürge karşıtı arkeoloji, arkeolojinin çalışma yapılan bölgelerdeki yerli topluluklarla karşılıklı anlayış çerçevesinde çalışarak çok sesli bir karakter kazanabileceğini savunur (Hamilakis, 2018).

1044

Wylie (2002: 19), bazı arkeologların sömürgeci, milliyetçi ve emperyalist ilişkilerin arkeoloji üzerindeki etkisini araştırdığını ve kaydettiğini vurgular (örn. bkz.Trigger, 1989); bazıları ise arkeolojinin sınıfsal yapısını (örn. bkz.Patterson, 1986a; 1986b; 1995b) ve ırkçı ve cinsiyetçi varsayımları nasıl benimsediğini araştırmıştır (örn. bkz.Trigger, 1980; Gero-Conkey, 1991). Sömürgecilik sonrası eleştirilere paralel olarak gelişen dekolonizasyon hareketi, arkeolojin etik-politik açıdan yeniden değerlendirme yapmayı gerektirmiştir. Bu bağlamda özellikle yerli arkeoloji (indigenous archaeology) hareketi yerli toplumların failer olarak konumlandırılması gerektiğini öne sürer (Atalay, 2006). Söz konusu yaklaşım yerli topluluklar ile asimetrik bir ilişki kurmanın sorunlarına dikkat çeker. Buna göre, arkeoloji arkeologların yerli topluluklar hakkında söyledikleri biçiminde ilerlememesi gerektiğini, bunun yerine yerli topluluklarla diyalog ve karşılıklı temsil ilişkilerinin arkeoloji pratiğini etik-politik açıdan daha sağlıklı bir hale geleceği iddia edilir. Böylesi bir yaklaşım değişikliği yalnızca etik-politik alanı değil ontolojiyi de etkiler, çünkü bu yaklaşımda geçmiş bilim insanları tarafından nesneleştirilen bir zaman parçası olarak değil, hali hazırda yaşayan toplulukların tarihsel açıdan özdeşlik kurması ile anlamlandırılır.

Ruibal (2018: 346), arkeolojideki etik konulara dair güncel tartışmaların çoğunun, doğası gereği politik olarak temsil edilebileceğini, çünkü eşitlik, oy hakkı, çatışma, güç denge-sizlikleri, sosyal adalet, politik ekonomi ve kapitalizm gibi konulara odaklandığını vurgular. Bu meseleler, etik olanlardan ziyade politik kaygılarla daha uyumludur (örn. bkz. Hamilakis-Duke, 2007; Gnecco, 2015; Haber-Shepherd, 2015). Politik boyutlar, arkeolojik maddi kalıntılar bağlamında da görünür hale gelir. Söz konusu tartışmalar, son zamanlarda politik

arenada önemli bir yer tutan kimlik politikalarını da kapsamaktadır (Meskell, 2002). Arkeolojinin, politik boyutta kimlik tartışmalarıyla ilişkili olmasının arkasında arkeolojik kanıtların ulusal, etnik ya da kültürel kimliklerin kurulmasında meşruiyet aracı olarak kullanılabilmesi fikri vardır. İlkece, arkeolojik buluntuların tarihsel, kökensele anlatılar temelinde çeşitli kaynaklar üzerinde hak iddiasında bulunmak amacıyla araçsallaştırılabilmesi arkeolojinin belirli türden politikaların üretilmesinde önemli bir aktör olabileceğini gösterir. Michael Shanks (2012:494), arkeolojinin önemli kültürel başarısının, 18. ve 19. yüzyılların yeni oluşan ulus-devletlerine homojen bir kimlik, tarihsel anlatılar ve köken hikayeleri sunma yeteneğine dayandığını vurgular (bkz. Díaz-Andreu- Champion, 1996). Shanks (2012: 494) ayrıca, dünya genelinde arkeolojik uygulamaların, kimlik ve aidiyetle ilgili anlatıları ve mitleri desteklemek için somut kanıtlar sağlamaya devam ettiğini ekler (bkz. Trigger, 1984; Kohl- Fawcett, 1995; Olivier – Coudart, 1995; Meskell, 1998). Chike Jeffers (2015), kültürel korumanın, özellikle tarihsel ırkçılık ve sömürgecilğe karşı adalet arayışında, önemli bir politik öneme sahip olabileceğini savunur. Bazı durumlarda, bu, bu baskıcı sistemlerin günümüzdeki kurbanları için bir zorunluluk olarak bile görülebilir. Laura Stoler, yerleşimci toplumlarda sömürgeci arkeolojik kalıntıların ‘emperyal enkaz’ olarak görülebileceğini, yani “egemenlik yapıların uzun ömürlülüğünü ve insanların sömürge düzeninden kendilerini kurtarma hızının eşitsizliğini” keşfetmemizi sağlayan yerler olarak nitelendirir (Stoler, 2008:193).

Arkeolojin etik ve politik boyutları, arkeolojin salt geçmişi anlamaya yönelik belirli yöntemlerin baskın olduğu teknik bir alan olmadığını aynı zamanda geçmiş ile ilgili anlamın üretildiği ve söz konusu anlamın güncel olarak nasıl iş gördüğü ile doğrudan ilişkili olduğunu açık biçimde göstermektedir. Arkeolojik bilgi hem nesnel veri sunmayı hem de kültürel hafıza, kimlik inşası ve ideolojik temsiller ile kurulan çok katmanlı bir alan içerisinde üretilir. Bu nedenle, etik ve politik boyut, arkeolojinin ontolojisinden azade düşünülemez.

Arkeolojide etik-politik hassasiyet, yalnızca kalıntıların ve eserlerin korunması ya da bunların sistematik olarak belgelenmesi ile sınırlı değildir. Söz konusu duyarlılığın sınırları, geçmişin kim tarafından, nasıl ve hangi amaçlarla temsil edildiğini de sorgulamayı kapsayacak şekilde genişlemiştir. Söz konusu genişleme temsilin tek yönlü anlatılara indirgenip, çok sesliliğin bastırılması gibi hem bilimsel yöntem açısından hem de etik-politik açıdan sorunlu hale gelebilecek meselelerin bertaraf edilmesinde işlevseldir.

Arkeoloji felsefesinde etik-politik boyutun göz ardı edilmesi normatif açıdan bir eksikliğe neden olur. Ontoloji ile düşünülmeyen etik, yalnızca uygulama düzeyinde, soyut kurallar bütünü olmaktan öteye gidemez. Öte yandan arkeolojide ontolojin etik ile ele alınması geçmiş ile kurulan ilişkinin biçimini, arkeolojik bilginin kime ve neye hizmet ettiğini ve söz konusu bilgi süreçlerinin hangi değerler çerçevesinde yol aldığını belirleyen bir kılavuz niteliğindedir. Dolayısıyla arkeolojide neyin bildiği sorusu yanında, bilginin nasıl, kimin adına ve hangi perspektife göre üretildiği soruları da felsefi açıdan merkezi bir öneme sahiptir.

Sonuç

Arkeoloji felsefesinde ele alınan temel ontolojik yaklaşımlarının analizinin önemli sonuçları vardır. Ontolojik dönüş, arkeoloji pratiğindeki geleneksel özne-nesne, doğa-kültür, insan-çevre ikiliklerini sorgulayarak, disiplindeki geleneksel sınırların felsefi açıdan genişlemesine yardımcı olmaktadır. Söz konusu dönüşüm, arkeolojik varlıkların farklı varoluş biçimleri ile yorumlanabileceğinin vurgulandığı yöntemsel bir olanağa işaret eder. Ontolojik çoğulculuk fikri, nesnelerin, failerin doğasını ve statüsünü ele alarak arkeolojik bilgi üretiminin nasıl zenginleştirilebileceğinin imkanını gösterir.

Buluntuların ve kültürel mirasın ele alınışı yalnızca geçmişin farklı açılardan analizi değil, aynı zamanda günümüz dünyasında söz konusu analiz sonucu edinilen kavrayışın nasıl konumlandığı, kimler tarafından sahiplenildiği ve ne tür ilişkilere potansiyel olarak hizmet ettiği gibi soruları da beraberinde getirir. Bu anlamıyla arkeoloji felsefesi geçmiş ile günümüz arasında ontolojik, etik ve politik ilişkilerin kurulduğu bir alandır. Arkeoloji pratiği, yalnızca buluntu ve verinin değil, bununla birlikte aynı zamanda değer ve temsilin de üretildiği bir alandır. Bu nedenle etik-politik farkındalık bilgi üretiminin yönünü, bağlamını, toplumsal etkilerini ve bilginin dağılımını belirleyen bir referans noktasıdır.

- 1 Merilee Salmon "arkeoloji felsefesi" kavramsallaştırmasını kullanır (1993: 324-325). Salmon, söz konusu kavramsallaştırmayı da ikiye ayırır. "Analitik arkeoloji felsefesi" terimi, arkeolojinin kuramsal ve pratik düzeylerinde ortaya çıkan metafiziksel, epistemolojik, etik ve estetik sorunların incelenmesini ifade etmek için kullanılır. Bu bağlamda analitik arkeoloji felsefesi ile arkeolojideki genel (hermeneutik, feminist, Marksist vb.) yaklaşımlar arasında da bir ayrım vardır. Çevik de benzer bir noktanın altını çizer. Çevik'e göre (2025: 434) Benzer bir ayrım da "kuramsal" ya da "teorik arkeoloji" ile "arkeoloji felsefesi" arasında bir ayrım vardır. Çevik'e göre kuramsal arkeoloji kısmen arkeoloji felsefesiyle örtüşse de, arkeoloji felsefesi doğrudan arkeolojik pratiğin kendisinden kaynaklanan temel sorunlarla ilgilenir. Daha spesifik olarak, arkeoloji felsefesi, arkeoloji disiplininin ontolojik ve epistemolojik boyutlarıyla ilgili olarak temellerini, yöntemlerini ve sonuçlarını araştırmayı amaçlar. Buna karşılık, kuramsal yaklaşımlar ise daha çok başka alanlarda geliştirilmiş kuramsal, politik ya da estetik varsayımları ve bakış açılarını arkeolojiye taşır ve uygular. Arkeoloji felsefesi kavramsallaştırılmasının açık kılınması yönündeki önerisi için anonim hakeme teşekkür ederim.
- 2 Bu soru ile, arkeolojik nesnelerin yalnızca maddi varlıklar olarak mı yoksa aynı zamanda kültürel, tarihsel ya da simgesel varlıklar olarak mı ele alınması gerektiği sorgulanmaktadır.
- 3 Post-süreçsel yaklaşım süreçsel arkeolojinin bir eleştirisini vererek, arkeolojinin yasalar, hipotezler ve benzeri araçlarla değil daha çok yoruma dayanan ve bağlamı önceleyen bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunur. Süreçsel ve post-süreçsel arkeoloji yaklaşımlarının felsefeyle ilişkisinde bir değerlendirmesi için bkz. (Preucel, 1991), (Çevik, 2023).
- 4 Söz konusu dönüşün başlangıcı felsefede yeni materyalist ve yeni realist yaklaşımların ağırlık kazanıp diğer insani bilimlerde de etkisini göstermesiyle ilişkilendirilebilir. Bu noktanın altının çizilmesi yönündeki vurguları için anonim hakemlere teşekkür ederim.
- 5 Ben Jervis *Assemblage Thought and Archaeology* kitabının 5. Bölümü olan "Doing assemblage archaeology" bölümünde "assembling archaeology" kavramsallaştırmasını tercih etmektedir (2018), makalede de bu kavramsallaştırmaya bağlı kalmıştır. Türkçe literatürde, teorik arkeolojide "assembling archaeology" kavramsallaştırması farklı biçimlerde karşılanılabile de makalede "asamblaj arkeolojisi" olarak kullanılacaktır (bkz. Uhri, 2015: 179-185).
- 6 Fail-ağ teorisinin temel iddiası toplumsal analizlere insan dışı faktörlerin de dahil edilmesiyle ilgilidir. Simetrik arkeoloji bilim felsefecisi ve sosyologu David Bloor'un (1976) "simetri ilkesi" ile bağlantılıdır. Buna göre, filozofların, tarihçilerin ve sosyologların bilim hakkındaki açıklamaları, içeriği açıklanacak bilimsel teorilerin doğruluğu veya yanlışlığı, rasyo-nelliği veya irrasyonelliği, başarısı veya başarısızlığına karşı tarafsız olmalıdır (Shanks, 2007:1).

- 7 Nesne yönelimli ontoloji (NYO), insan merkezli bakış açısını sorgulayan ve insan dışı varlıkların önemini vurgulayan spekülâtif realizm adlı felsefi harekete dayanan teorik bir yaklaşımdır. NYO, Graham Harman'ın "Tool-Being: Elements in a Theory of Objects" (1999) başlıklı doktora tezinde 'nesne yönelimli felsefe' adı altında ortaya çıkmıştır.
- 8 Bkz. (Fowles, 2013); (Witmore, 2014); (Edgeworth, 2016).
- 9 Önceki bölümlerde ele alınan ontolojik yaklaşımların arkeolojideki etik ve politik sorunlarla güncel meseleler çerçevesinde bir ilişkisinin kurulması yönündeki tavsiyesi nedeniyle anonim hakeme teşekkür ederim.
- 10 Yeni materyalizm maddeyi yeni bir bakış açısıyla edilgen değil onu aktif olarak ele almak ile ilgilidir. Post-hümanizm de benzer biçimde insanı farklı bir perspektifle ele alarak onun konumunu merkezden çevreye taşıma fikrine dayanır.
- 11 Bu bölümde değinilen noktaların kapsayıcı bir analizi için bkz. (Çilingiroğlu, 2017).
- 12 Arkeolojideki etik meseleleri ele alan bir çalışma için bkz. (Çilingiroğlu, 2012).

Kaynakça

- Alberti, B. (2016). Archaeologies of Ontology. *Annual Review of Anthropology*, 45/1, 163–179. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-anthro-102215-095858>.
- Alberti, B., Fowles, S., Holbraad, M., Marshall, Y. ve Witmore, C. (2011). "Worlds otherwise": Archaeology, anthropology, and ontological difference. *Current Anthropology*, 52(6), 896–912.
- Atalay, S. (2006). Indigenous archaeology as decolonizing practice. *American Indian Quarterly*, 30(3/4), 280–310.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. Durham and London: Duke University Press.
- Bhaskar, R. (2008 [1977]). *A realist theory of science*. London: Routledge.
- Bintliff, J. L. (2013). Archaeological theory: Back to the future? *Antiquity*, 87, 1214–1216.
- Bloor, D. (1976). *Knowledge and social imagery*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Callon, M. (1984). Some Elements of a Sociology of Translation: domestication of the scallops and the fishermen of Saint Brieuc Bay. *The Sociology Review*, 32 (S1): 196–233.
- Çevik, A. D. (2023). Anglosakson arkeoloji geleneği bağlamında bilimsel açıklamaların doğası ve statüsü. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 1 (2023), 17–37.
- Çevik, D. (2025). Philosophy of archaeology. Tucker, A. & Cernín, D. (Eds.), *The Bloomsbury handbook of the philosophy of the historical sciences and big history* içinde (433–450.ss). London: Bloomsbury Publishing.
- Çilingiroğlu, Ç. (2012). Arkeoloji ve etik. *Arkeoloji ve Sanat*, 140, 1–12.
- Çilingiroğlu, Ç. (2017). Arkeolojide ilişkisel ve simetrik yönelimler: Bir giriş. G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (Ed.), *Arkeolojik Şeyler / Archaeological Things*, TAG-Türkiye Toplantısı Bildirileri içinde (51–66. ss.). İstanbul: Ege Yayınları.
- DeLanda, M. (2004). *Intensive science and virtual philosophy*. London: Continuum.
- Deleuze, G. & F. Guattari, (1988). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. London: Athlone Press.
- Díaz-Andreu, M., & Champion, T. (Ed.). (1996). *Nationalism and archaeology in europe*. London: UCL Press; Boulder (CO): Westview Press.
- Dolwick, J.S. (2009). 'The Social' and beyond: Introducing actor-network theory. *Journal of Maritime Archaeology*, 4 (1): 21–49.

- Edgeworth M. (2016). Grounded objects. Archaeology and speculative realism. *Archaeological Dialogues*, 23(1):93-113. doi:10.1017/S138020381600012X
- Elia, R.J. (1998). Professional ethics. J.P. Delgado (Ed.) *Encyclopedia of Underwater and Maritime Archaeology*, (327–328.ss.). New Haven and London: Yale University Press.
- Fowler, C. (2013a). Dynamic assemblages, or the past is what endures: Change and the duration of Relations. B. Alberti, A. M. Jones, & J. Pollard (Ed.), *Archaeology After Interpretation: Returning Materials to Archaeological Theory* içinde (235–56.ss.). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Fowler C. (2013b). *The emergent past: A relational realist archaeology of early bronze age mortuary practices*. Oxford University Press.
- Fowles, S. (2013). *An archaeology of doings: secularism and the study of Pueblo religion*. Santa Fe, NM: School for Advanced Research Press.
- Gero, J. M. & Conkey, M. W. (1991). Households with faces: The challenge of gender in prehistoric architectural remains. IJ. M. Gero and M. W. Conkey (Ed.), *Engendering archaeology: Women and Prehistory* içinde (93–131.ss.). Oxford: Basil Blackwell.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. Macmillan.
- Gnecco C. (2015). An entanglement of sorts: archaeology, ethics, praxis, multiculturalism. Gnecco C. & Lippert D. (Ed.), *Ethics and Archaeological Praxis* içinde (1–17.ss). New York: Springer.
- Haber, A. & Shepherd, N. (Ed.). (2015). *After ethics: ancestral voices and post-disciplinary worlds in archaeology*. New York; Heidelberg; Dordrecht; London: Springer.
- Hall, M. (2006). Identity, memory and counter-memory: The archaeology of an urban landscape, *Journal of Southern African Studies*, 32(4), 861–875.
- Hamilakis, Y. (2013). *Archaeology and the senses: Human experience, memory, and affect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilakis, Y. (2018). Decolonial archaeology as social justice. *Antiquity*, 92(362), 518–520. doi:10.15184/aqy.2018.17
- Hamilakis, Y. & A.M. Jones, (2017). Archaeology and assemblage. *Cambridge Archaeological Journal*, 27(1): 77–84. 10.1017/S0959774316000688.
- Hamilakis, Y., & Duke, P (Ed.) *Archaeology and capitalism: from ethics to politics*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Harman, G. (1999). *Tool-being: elements in a theory of objects*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Depaul University. Chicago.
- Harman, G. (2002). *Tool-being: Heidegger and the metaphysics of objects*. Open Court.
- Harman, G. (2005). *Guerrilla metaphysics: Phenomenology and the carpentry of things*. Open Court.
- Harman, G. (2016). On behalf of form: The view from archaeology and architecture. M. Bille, T.F. Sorensen (Ed.), *Elements of Architecture: Assembling Archaeology, Atmosphere and the Performance of Building Spaces* içinde (30–46. ss.). London and New York: Routledge.

- Herva, V.P. (2009) Herva V-P. living (with) things: Relational ontology and material culture in early modern northern Finland, *Cambridge Archaeological Journal*, 2009;19(3):388-397. doi:10.1017/S0959774309000572.
- Heywood, P (2012). Anthropology and what there is: reflections on ‘ontology’. *Cambridge Journal of Anthropology* 30/1, 143–151. <https://doi.org/10.3167/ca.2012.300112>.
- Hodder, I. (2014). *Dolanıklık: İnsanlar ve şeyler arasındaki ilişkilerin arkeolojisi*. (Çev. Billur C. Yılmazyığıt). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. (Orijinal yayın tarihi, 2012).
- Hodder, I. & Hutson, S. (2010). *Geçmişi okumak: arkeolojiyi yorumlamada güncel yaklaşımlar* (B. Toprak & E. Rona, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Jeffers, C. (2015). The ethics and politics of cultural preservation. *Value Inquiry*, 49, 205-220 <https://doi.org/10.1007/s10790-014-9470-9>
- Jervis, B. (2018). *Assemblage thought and archaeology*. London: Routledge.
- Kohl, P. L., & Fawcett, C. (Ed). (1995). *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, B. (1988). *The pasteurization of France*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Latour B. (1993). *We have never been modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour B. (1999). *Pandora’s hope: Essays on the reality of science studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to Actor-network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lucas, G. (2012). *Understanding the archaeological record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynott, M. (2003). *Ethical issues in archaeology*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Martin, A.M. (2013). *Archaeology beyond postmodernity: a science of the social*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- McGuire, R. H. (1992). *A Marxist archaeology*. San Diego: Academic Press.
- Meskel, L. (2002). Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology. *Anthropological Quarterly*, 75(3): 557-574.
- Meskel, L. (Ed.). (1998). *Archaeology under fire: nationalism, politics and heritage in the eastern Mediterranean and Middle East*. London: Routledge.
- Olivier, L., & Coudart, A. (1995). French nationalism and archaeology: The case of Vichy France. P. L. Kohl & C. Fawcett (Ed.), *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology* içinde (35–45.ss.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsen, B (2010). *In defense of things: Archaeology and ontology of objects*. Lanham, MD: AltaMira Press,
- Olsen, B. (2003). Material culture after text: re-membling things. *Norwegian Archaeological Review*, 36(2), 87-104. <https://doi.org/10.1080/00293650310000650>
- Olsen, B. (2012). Symmetrical archaeology. I. Hodder (Ed.), *Archaeological Theory Today* (2nd ed., 208-228. ss.). Oxford, UK: Blackwell Press.

- Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T., & Witmore, C. (2012). *Archaeology: The discipline of things*. Berkeley: University of California Press.
- Palecek, M. (2021). The ontological turn revisited: Theoretical decline. Why cannot ontologists fulfil their promise? *Anthropological Theory*, 22(2), 154-175. <https://doi.org/10.1177/14634996211050610> (Original work published 2022).
- Patterson, T. (1986). *Toward a social history of archaeology in the United States*. Orlando: Harcourt Brace.
- Patterson, T. (1986a). The last sixty years: Towards a social history of Americanist archaeology in the United States. *American Anthropologist*, 88, 7-26.
- Patterson, T. (1986b). Some postwar theoretical trends in U.S. archaeology. *Culture*, 11: 43-54.
- Preucel, R. W. (1991). The philosophy of archaeology. R.W. Preucel (Ed.), *Processual and Postprocessual Archaeologies: Multiple Ways of Knowing the Past* içinde (17-29). Carbondale: Southern Illinois University at Carbondale.
- Preucel, R. W. (2012). Archaeology and the limitations of actor network theory. *Paper presented to the Department of Anthropology*, Harvard University, Cambridge, MA, 10 October 2012. <https://www.academia.edu/10272554/>.
- Preucel, R. W. (2021). The predicament of ontology. *Cambridge Archaeological Journal*, 31(3):461-467. doi:10.1017/S0959774321000147
- Quine, W. V. O. (1968). Ontological relativity, *The Journal of Philosophy*, 65/7 185-212.
- Ribeiro, A. (2019). Archaeology and the new metaphysical dogmas: Comments on ontologies and reality. *Forum Kritische Archäologie*, 8, 25-38. <http://dx.doi.org/10.17169/refubium-42608>.
- Ruilbal, G. A. (2018). Ethics of archaeology. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 47, 345-360, 2018, <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102317-045825>.
- Salmon, M. H. (1993). Philosophy of archaeology: Current issues, *Journal of Archaeological Research*, 1/4, 323-343.
- Salmon, M. H. (1993). Philosophy of archaeology: Current issues. *Journal of Archaeological Research*, 1(4), 323-343.
- Searle, J. (1995). *The construction of social reality*. Allen Lane: The Penguin Press.
- Searle, J. (2010). *Making the social world*. New York: Oxford University Press.
- Shanks, M. (2007). Symmetrical Archaeology. *World Archaeology*, 39 (4): 589-596.
- Shanks, M. (2012). *The archaeological imagination*. The archaeological imagination. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Stoler, A. L. (2008). Imperial debris: reflections on ruins and ruination. *Cultural Anthropology*, 23(2), 191-219. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2008.00007.x>.
- Trigger, B. G. (1980). Archaeology and the image of the American Indian. *American Antiquity*, 45: 662-676.
- Trigger, B. G. (1984). Alternative archaeologies: nationalist, colonialist, imperialist. *Man*, 19(3), 355-370.
- Trigger, B. (2006). *A history of archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Uhri, A. (2015). Asamblaj kavramına Türkçe karşılık bulma denemesi. G. Duru, K. Eren, E. Koparal (Ed.), *TAG Türkiye Toplantısı bildirileri 2:Arkeolojik Şeyler 2015* içinde (179-185.ss.). İstanbul: Ege Yayınları.
- Warren, K. (1999). A Philosophical perspective on the ethics and resolution of cultural property issues. Messenger, P. (Ed.) *The Ethics of Collecting Cultural Property. Whose Culture? Whose Property* içinde (1-26.ss.) Alburquerque: University of New Mexico Press.
- Webmoor, T. (2005). Mediatonal techniques and conceptual frameworks in archaeology: a model in 'mapwork' at Teotihuacaán Mexico'. *Journal of Social Archaeology*, 5(1): 52–84.
- Webmoor, T. & Witmore, C.L. (2008). Things are us! A commentary on human/things relations under the banner of a 'Social' Archaeology'. *Norwegian Archaeological Review*, 41(1):1–18.
- Witmore, C. (2007). Symmetrical archaeology: Excerpts of a manifesto. *World Archaeology*, 39/4 (2007), 546–562. <https://doi.org/10.1080/00438240701679411>.
- Witmore, C. (2014). Archaeology and the New Materialisms. *Journal of Contemporary Archaeology*, 1/2 203–246. <https://doi.org/10.1558/jca.v1i2.16661>.
- Witmore, C. (2014). Archaeology and the new materialisms. *Journal of Contemporary Archaeology*, 1(2):203–46. [10.1558/jca.v1i2.16661](https://doi.org/10.1558/jca.v1i2.16661).
- Witmore, C. (2021). Finding symmetry? Archaeology, objects, and posthumanism. *Cambridge Archaeological Journal*, 31(3), 477–485. doi:10.1017/S0959774321000160.
- Wylie, A. (1996). Ethical dilemmas in archaeological practice: looting, repatriation, stewardship, and the (Trans)formation of disciplinary identity. *Perspectives on Science*, 4(2): 154–194. https://doi.org/10.1162/posc_a_00502.
- Wylie, A. (2002). *Thinking from things: essays in the philosophy of archaeology*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press
- Wylie A. (2003). On ethics. Zimmerman LJ, Vitelli KD, Hollowell JJ. (Ed.), *Ethical Issues in Archaeology* içinde (3–16. ss.). Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Wylie, A. (2007). Doing archaeology as a feminist: Introduction. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 14(3), 209–216.

